



מ' שילה, נסיכה או שבויה? החוויה הנשית של היישוב הישן בירושלים 1840-1914

Review by: ימימה חובב

Zion / ציון, Vol. ג (תשס"ג), pp. 275-279

Published by: [Historical Society of Israel](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70039309>

Accessed: 28/11/2011 05:27

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.



Historical Society of Israel is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

מרגלית שילה, נסיכה או שבוייה? החוויה הנשית של היישוב הישן בירושלים 1840–1914, אוניברסיטת חיפה וזמורה ביתן, חיפה ולוד תשס"ב, 400 עמ'

עד היום, כמעט שלא היה ייצוג במחקר ההיסטורי למציאותן ולפעילותן של נשים ביישוב הישן בירושלים. קרש כביסה, מיטת יולדת ורקמה של ציורי המקומות הקדושים, שהוצגו במוזאון חצר היישוב הישן, לצד צילומים אחדים של נשים מכוסות מכף רגל ועד ראש המצטופפות בסמוך לכותל, היו המוצגים הכמעט יחידים שהעידו על מציאות זו. ספרה החשוב והמרתק של מרגלית שילה בא למלא חסר זה ולשחזר את ההיסטוריה של הנשים היהודיות בירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית. אך מעבר לכך, כדרכו של המחקר ההיסטורי-הפמיניסטי העכשווי, הוא גם בא להעלות תובנות חדשות לגבי סוגיות כלליות שכבר נדונו במחקר בעבר.¹ הספר מצייר אפוא תמונה רבגונית של החוויה הנשית היהודית-הירושלמית, השופכת אור על המציאות בחברה זו בכללותה.

יש עניין מיוחד בעיסוק בהיסטוריה של הנשים ביישוב הישן, שכן החוויה של היישוב הישן נתפסה תמיד כהוויה גברית, והחיים ב'קהילות הקודש' שבארץ ישראל נתפסו כמימוש צווי היהדות המכוונים לגברים בלבד: לימוד תורה ותפילה במניין במקומות הקדושים. בחינת מציאות חייהן של הנשים, שהודרו הן מלימוד התורה הן מן התפילה בציבור, שופכת אור על חייהן של כלל השכבות הלא-למדניות שחיו בירושלים, שהיו רוב מניינה של הקהילה היהודית בעיר.

הספר עושה שימוש במגוון רב של מקורות: ספרי זיכרונות, ספרי מסע, מכתבים, מסמכים משפטיים, ספרי שו"ת, כתבות בעיתונים ועוד. רבים מן המקורות נכתבו אמנם בידי נשים, אך מטבע הדברים נכתבו רובם בידי גברים דווקא. קריאתה של המחברת במקורות הנשיים הייתה על פי התאוריה הספרותית-הפמיניסטית, המבקשת להעלות מן הטקסט את הקול הכפול: הקול הגברי שהפנימו הכותבות, והקול הנשי המבטא את עולמן, לעתים מתוך שתיקה דווקא.² מן המקורות הגבריים ביקשה שילה להעלות את האופן שבו הצטיירו חיי הנשים בעיני הגברים, וכן לעמוד על ההבדלים בין תמונת המצב המצטיירת מן התיאור הנשי לבין זו המצטיירת מן התיאור הגברי. לאורך הספר שזוררים ציטוטים רבים מן המקורות ההיסטוריים, אך הדבר לא נעשה באופן טרחני ואינו פוגם בסגנונו הקריא והרהוט של הספר.

המחברת נוקטת גישה זהירה ומאוזנת ונמנעת מקביעות גורפות ומכלילות. היא עומדת על ההבדלים בין בנות העדות השונות שחיו בירושלים, וכן על ההבדלים בין בנות השכבות הסוציו-אקונומיות השונות, ובכך משרטטת תמונה מורכבת ומגוונת. היא גם משווה את המצב בירושלים עם המציאות בקהילות מוצאן של העולות שחיו בעיר ועם קהילות יהודיות אחרות באימפריה העות'מאנית, וכך

1 J. Wallach Scott, 'Gender: a Useful Category of Historical Analysis', *Gender and the Politics of History*, New York 1988, pp. 28–50. על התמורות שחלו בהיסטוריוגרפיה של נשים

ראו: ב' מלמן, 'למלאך ההיסטוריה יש מין', זמנים, 47–46 (1993), עמ' 33–19; J. Wallach Scott, 'Gender, History and Memory: The Invention of Women's Past', *History and Memory*, V (1993), pp. 5–41

2 E. Showalter (ed.), *The New Feminist Criticism, Essays on Women, Literature and Theory*, New York 1985; ח' נוה, 'לקט פאה ושכחה: החיים מחוץ לקאנון', מין מיגדר פוליטיקה, בעריכת ד' יורעאלי ואחרות, תל אביב 1999, עמ' 106–49.

היא מבחינה בין תופעות רוחות לבין תופעות שהיו ייחודיות לקהילה בירושלים. מן הספר עולה שחלו תמורות בחוויה הנשית במהלך התקופה הנדונה, ונבחנים השינויים השונים, בעיקר החל בסוף המאה ה'ט'.

הפרק הראשון עוסק בחוויית העלייה לארץ של הנשים, ומשמש אשנב לחוויית העלייה של השכבות העממיות כולן, כלומר של רוב הציבור. המחברת קובעת כי בדרך כלל יזמו הגברים את העלייה לארץ, והנשים נענו ליזמה – לעתים בשמחה ולעתים מתוך מורת רוח. למרות הכוחות החזקים שמשכו את העולים אל הארץ, הייתה להם העלייה בראש ובראשונה חוויה של ניתוק ופרידה, ועבור הנשים, שבינת היתה מבצרן, הייתה חוויה זו קשה שבעתיים. באופן פרדוקסלי, לנשים רבות הייתה אפוא חוויית העלייה מעין חוויה של גלות. יחד עם זאת, נשים רבות, בדומה לגברים, העניקו משמעות דתית לקשיים שפקדו אותן בארץ, וראו את עלייתן ארצה בבחינת הקרבת קרבן לאל.

יתר על כן, העלייה לארץ אפשרה לנשים לפתח דרכים ייחודיות לממש את שאיפותיהן הדתיות. המחברת דנה בביקורי נשים באתרים מקודשים, בעיקר בכותל המערבי ובקבר רחל, ורואה בהם 'עלייה בתוך עלייה'. היא מראה כיצד החופש הטקסי והיעדר הקביעות, שהיו נהוגים באתרים הקדושים, פתחו פתח להיווצרות דרכי הבעה דתיות חלופיות, לפיתוח טקסים פרטיים – שלא כמו הטקסים הממוסדים הנהוגים בבית הכנסת – ולביטוי רגשות אישיים. הדוגמאות המרתקות המובאות בספר מגרות ומזמינות המשך למחקר, עד להרחבתו לכדי דיון בחיים הדתיים והרוחניים של כלל השכבות העממיות.

שילה גם מצביעה על כך שנשים ביססו את זיקתן לארץ בעיקר על התנ"ך, בשל העובדה שהן לא היו מצויות כל כך בספרות המחשבה ובספרות ההלכתית. תיאורים פרי עטן של נשים על הארץ ועל חוויית המפגש עמה ספוגים אפוא במקורות מן התנ"ך. תיאורים אלה מבטאים גם התרפקות על העבר ההיסטורי של העם היהודי בארץ ישראל. לזיקה זו לתנ"ך ולעבר ההיסטורי היהודי מצרפת המחברת גם את התחושה של ראשית מימושן של חזון שיבת ציון, שהתפתחה סביב הפולחן העממי של העלייה לקבר רחל. היא רואה בכך עדות לקרבה תודעתית מסוימת בין היישוב הישן לחדש, ומצביעה אגב כך על העיסוק בשאלות מגדריות כאמצעי לערעור על החלוקה הדיכוטומית המקובלת בין השניים.

הפרקים הבאים עוסקים במוסד הנישואין ובחיי המשפחה. הפרק השני דן בהקמת התא המשפחתי ומלווה באופן חי וצבעוני את הזוג הצעיר, ובעיקר את הכלה, משלב הצעת השידוך ועד לסיום השבוע של 'שבע הברכות' שלאחר החתונה. הוא סוקר את המנהגים והטקסים השונים שאפיינו כל אחד משלבי התהליך בקרב העדות השונות בירושלים.

הנישואין ביישוב הישן מוצגים כאן בראש ובראשונה כעניין ציבורי. הקהילה הירושלמית ראתה במעורבות בחיי הפרט ובפיקוח הדוק על תחומי החיים האינטימיים של תושבי העיר אמצעי לשמירה על אופיה הטהור והמוסרי כ'קהילת קודש'. תקנות ונוהגים שונים באו לשמור על הטהור המיני של בני הקהילה. תקנה מעין זו הייתה למשל 'תקנת הרווקים', שחיבה כל גבר בן עשרים עד ששים המתגורר בעיר להינשא מיד. ברוח זו גם הייתה התקנה שעודדה את ההורים להשיא את ילדיהם מוקדם ככל האפשר. נישואי בוסר היו גם אמצעי בידי החברה להכפיף אליה את הזוג הצעיר ולשלוט בו. הנערים והנערות הצעירים שהובאו בברית הנישואין בידי הוריהם ובחסותה של הקהילה כמעט שלא הכירו זה את זה עד לחתונתם, והם מוצגים בפרק ככלי משחק 'אשר כמו שיחקו [בהם] הגדולים

משחק חג הכלולות.³ אצל הבנות היו הנישואים כרוכים גם בקבלת מרות נוספת, זו של בן הזוג החדש. לאורך הפרק מובאות דוגמאות של האמצעים שנקטה הקהילה כדי לפקח על הכלות הצעירות. כך, למשל, המנהג לחשוף לראווה את הנדוניה של הכלה ערב חתונתה, והמנהג לגזוז את שערן של הכלות האשכנזיות למחרת הנישואין. במהלך הפרק גם מתחדדים ההבדלים בין הקהילה הספרדית, הפתוחה ואוהבת החיים, לקהילה האשכנזית הסגפנית. קהילה זו הקפידה לערוך חגיגות נישואין צנועות, הגבילה את הנגינה בחתונות, אסרה על הכלות לענוד תכשיטים בחתונתן וחייבה אותן כאמור לגזוז את שערן מיד לאחריה.

הפרק השלישי עוסק בחיים בתוך הבית ובמערכות היחסים שנרקמו בין בני המשפחה. המחברת מתארת בהרחבה את השפעתם של תנאי החיים הקשים ביישוב הישן – הצפיפות, העוני והמחסור – על תפקודן של הנשים, 'עקרות הבית', וכן את הווי החיים הנשי שהתפתח סביב חצרות הבתים המשותפות.

בהתייחסה לקשרים שבין בני המשפחה מציירת המחברת תמונה קודרת למדי. בני הזוג חיו ופעלו בעולמות שונים, אשר כמעט שלא נפגשו זה עם זה. השכלתם ועולמם הרוחני היו שונים מאוד, ומכיוון שציר חייה המרכזי של האישה היה הבית והמשפחה, ואילו חייו של הגבר נסובו סביב לימוד התורה או העולם שמחוץ לבית, הם גם מיעטו להיפגש במהלך חייהם המשותפים. משום כך לא נוצרו ביחסים ביניהם, בדרך כלל, קשר רגשי עמוק או יחסי אהבה. לדברי שילה: 'הקשר בין בני הזוג התמצה בעיקר בסיפוק הצרכים הפיסיים על ידי האשה ובקבלתם על ידי הבעל' (עמ' 110). והיא מסכמת את דבריה על אופי היחסים בין בני הזוג ביישוב הישן: 'נראה כי הכמיהה לאהבה הייתה בדרך כלל בחוקת "הילכתא דמשיחא", מעין חזון משיחי שמתפללים למימוש, אך חיים בלעדיו' (עמ' 116).

קביעה זו נראית לי בעייתית. אכן, המקורות ממעטים לדבר באופן גלוי על רגשות אהבה בין בני הזוג. ואולם אין צורך לתלות מיעוט זה בהיעדר האהבה, שהיא רגש אנושי טבעי, אלא ביחסה של אותה חברה להפגנת רגשות, להחצנתם ולדיבור עליהם. בחברות רבות בעולם יש פער בין השכלתם של בני הזוג ובין אורח חייהם היומיומי, ואין הדבר עוקר בהכרח את הקשר הרגשי שביניהם. יתר על כן, כפי שמתברר מן הספר עצמו, ובעיקר מן הפרק הראשון שלו, נשות היישוב הישן הזדהו במידה רבה מאוד עם עולם הערכים, האמונות והשאיפות הדתיות של הגברים, גם אם סברו כי בעולם זה שמורים להן מקום ותפקיד שונים. לפיכך, הטענה כי בני הזוג 'חיו בשתי ספרות שונות שאוחדו בדרך כלל רק לנוכח ישות נוספת: הדור הצעיר' (עמ' 116), נראית לי קיצונית ובלתי מדויקת.⁴ גם טענתה של המחברת, כי ריבוי מקרי גירושין בירושלים והיחס הסובלני כלפי מקרי גירושין מאששים 'את ההערכה שהחברה ייחסה חשיבות מעטה בלבד לאופיים של היחסים הבין אישיים ולחיי הרגש'

3 דבריו של אוגוסט פראנקל שצפה בחתונה בירושלים בשנת 1856. ראו: ל"א פראנקל, ירושלימה: ספר המסע, ווייען תרכ"ב, עמ' 234. מובא בספרה של שילה, עמ' 93.

4 ראייה דומה של חיי הרגש בין בני הזוג בחברה המסורתית מזהה ח"ה בן-ששון בספרו של יעקב כ"ץ, מסורה ומשבר. ראו ביקורתו על גישה זו: ח"ה בן-ששון, 'מושגים ומציאות בהיסטוריה היהודית בשלהי ימי הביניים', תרביץ, כט (תש"ך), עמ' 310–312. וראו גם המשך הפולמוס בין השניים בנושא זה: י" כ"ץ, 'על הלכה ודרוש כמקור היסטורי', תרביץ, ל (תשכ"א), עמ' 62–68; ח"ה בן-ששון, 'תשובה', שם, עמ' 69–72.

(עמ' 126), אינה נראית לי. היא עצמה מביאה שלל סיבות לריבוי הגירושין בירושלים, כגון נישואי בוסר, היעדר היכרות בין בני הוגז לפני הנישואין, המצוקה הכלכלית ועוד. גם את היחסים בין הורים לילדיהם ביישוב הישן מתארת המחברת באופן דומה. לדבריה: 'הרצון להבטיח את חיי הצאצאים והרצון להבטיח כי ילכו בדרך ה' לא בהכרח היו כרוכים ביחסי נפש קרובים בין הורים לילדים... שלא כמו החברה המודרנית, הרואה באמהות חוויה רגשית מעשירה, האם היהודייה הירושלמית במאה הי"ט ראתה בגידול ילדים ייעוד דתי נעלה ביותר' (עמ' 125). נדמה לי שגם כאן אין להפקיע מאנשי היישוב הישן רגשות אנושיים טבעיים, אף אם עטו על עצמם ארשת סגפנית ומחמירה. אך טבעי הוא שאנשים אלו יבטאו את רגשותיהם במונחים מן העולם הקרוב אליהם, קרי מתחום הדת, ולא במונחים מעולם הפסיכולוגיה המודרני, אך אין זאת אומרת שהם לא חוו את הרגשות עצמם.⁵

שני הפרקים העוסקים במשפחה ביישוב הישן משיבים תשובה נחרצת לשאלה המוצגת בכותרתו של הספר: האם הייתה בת היישוב הישן נסיכה או שבויה? הם מדגישים את קיפוחה ואת כפיפותה לבן זוגה, לקהילה הירושלמית ולתנאי הזמן. אכן, המחברת מעגנת תמונה זו היטב במקורות. עם זאת, יש לשאול אם זו הייתה 'החוויה הנשית של היישוב הישן', וכך ראתה את עצמה גם האישה הירושלמית באותם ימים, או שמא כך היא נתפסת בעינינו, על פי עולם ערכים שונה בתכלית? אין בספר די מקורות המלמדים על תחושה של קיפוח או של תסכול אצל בנות היישוב עצמן. רבים מן המקורות המובאים בספר וקובלים על מעמדה של האישה נכתבו בידי אנשים שאימצו לעצמם את תפיסת העולם המערבית המודרנית. לכן, גם אם על פי עולם הערכים שלנו אכן הייתה בת היישוב הישן בבחינת 'שבויה', אין זה מן הנמנע שהיא עצמה חשה כבת מלך שכבודה פנימה, על פי השקפות זמנה. הפרק הרביעי עוסק במקומה של האישה במישור הציבורי: בתחומי הדת, הכלכלה וארגוני החסד. מעורבותה בחיים הדתיים-הציבוריים הייתה מוגבלת ביותר. נשים מינעו להתפלל בבתי הכנסת, בין היתר בשל תקנות שהגבילו את נוכחותן שם, כדי למנוע מפגש בין המינים. כמיהתן אל הקודש מצאה אפוא את ביטוייה בדרכים נשיות ייחודיות, כגון ניקוי בית הכנסת, הכנת פתילות לשימוש בו או הרמת תרומות למילוי צרכיו. בחיי הכלכלה של העיר, לעומת זאת, היו הנשים מעורבות במידה לא מבוטלת, בהשפעת שתי תפיסות מנוגדות: האחת, שעליהן לתמוך בגברים לומדי התורה, והאחרת – האידאולוגיה הדוגלת בפרודוקטיביות של היישוב, שהחלה לחדור אליו לקראת סוף המאה הי"ט. בפרק זה מתוארים התחומים הכלכליים המגוונים שנשים עסקו בהם, ומתברר כי תקנות שונות שנועדו להגביל את פעילותן הכלכלית של הנשים לא נאכפו, עדות לכוחן הכלכלי ולחשיבות עבודתן לחברה. לבסוף מתוארת פעילותן של נשים בירושלים בתחום החסד, הן באופן פרטי הן במסגרת ארגונים ממוסדים שהוקמו ונהלו בידי נשים. המחברת מצביעה על אופייה הפרדוקסלי של הפעילות הפילנתרופית הנשית: מצד אחד החדירה את הנשים לספרה הגברית הציבורית, ומצד אחר הבליטה את ייחודה של הפעילות הנשית, הגבירה את הסולידריות בין הנשים וגיבשה את תודעתן הנשית של החברות בארגוני הנשים.

5 אף כך טען פיליפ אריאס, כי בחברה הנוצרית בימי הביניים היו גילויי רגש מעטים מאוד מצד הורים כלפי ילדיהם: Ph. Ariès, *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life*, New York 1962. וראו ביקורתה של שולמית שחר על תפיסה זו: ש' שחר, 'ילדות בימי הביניים, תל אביב תש"ן.

הפרק החמישי עוסק במהפכה שחלה בתחום חינוך הבנות בירושלים לאורך התקופה הנדונה. בראשיתו הוא סוקר את מצב חינוך הבנות בעיר בתחילת התקופה, שהתאפיין בהיעדר כל השכלה פורמלית ואף בבערות, שעל רקעו התבלטו נשים למדניות בודדות בלבד. באמצע המאה הי"ט החלו משה מונטיפיורי ומשפחת רוטשילד בניסיונות ראשונים להקים בתי ספר לנערות, שבהם הן תלמדנה לימודי יסוד, לימודי דת בסיסיים ומלאכת יד. המחברת עומדת על כך שבתי הספר לנערות עוררו התנגדות מתונה בלבד, לעומת ההתנגדות העזה שנתקלו בה בתי הספר החדשים לנערים בעיר מצד הממסד, ובכך נפתח פתח לחזירת תפיסות עולם מערביות מודרניות ליישוב הישן.⁶ הפרק עוקב אחר התפתחותם של בתי ספר אלה, ובראשם בית הספר אווילינה דה־רוטשילד, ומצביע על השפעתם הרבה על התמורות שחלו בעיר, אף שמבחינה מספרית למדו בהם מעט מן הנערות. והדברים הגיעו לידי כך שבתחילת המאה הכ' כבר הוקמו בירושלים בתי ספר חרדיים לבנות ביזמת ראשי הקהילה. הפרק האחרון של הספר עוסק בנשים שהתקיימו ופעלו בשולי החברה: העניות, האלמנות, העגונות, הזונות, ואותן נשים שנאלצו לפנות לעזרת המיסיון, בדרך כלל בשל מצוקתן. המחברת מציגה נשים אלה כ'שוליים של השוליים', וקובעת כי 'נשים לא היו בשר מבשרה של החברה הקדושה, שראתה את ייחודה בלימוד התורה בארץ הקדושה. תפקידן היה לאפשר לגברים למלא את ייעודם, וכאשר מסיבות שונות לא עלה בידן לממש זאת והן נזקקו לעזרתה של החברה – היה עליהן לחפש עזרה במקום אחר' (עמ' 255). קרי בחיק נדיבים מחו"ל או בחיק המיסיון. פרק זה תורם לאיזון התמונה שמצייר הספר, ומסייע להבנת מורכבותה ורבגוניותה של 'חברת הקודש' הירושלמית. לסיכום, כפי שנאמר בפתח הדברים, הספר 'נסיכה או שבויה' הוא ספר מעניין, קריא וחשוב. הוא מאיר פינה מרתקת ובעלת חשיבות בהיסטוריה של היישוב, שהייתה עד עתה חשוכה, וגם שופך אור חדש על תחומים שהמחקר ההיסטורי כבר עסק בהם בהרחבה. בכך הוא תורם תרומה נכבדה למחקר.

ימימה חובב

6 על תפקידן של נשים כסוכנות שינוי בחברה המסורתית, בשל היעדר יחס רציני לחינוכן של הבנות דווקא, ראו למשל: פ' היימן, האשה היהודיה בסבך הקידמה: מקומה וייצוגה בעת החדשה, ירושלים תשנ"ז, עמ' 47-68.